

УДК 342-814-054.57 (477)

<http://orcid.org/0000-0003-2088-6155>

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.51244>

О. М. Роговський

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ: ІСНУВАННЯ «НА ГРАНІ»

У статті розглядається проблема існування національних меншин в Україні в сучасний історичний період. Проаналізовані політичні обставини, об'єктивні і суб'єктивні причини феномену зменшення національних меншин на прикладі трагічної долі поляків, євреїв, німців, які вимушені робити важкий екзистенціальний вибір між національною ідентичністю і соціалізацією. Обґрунтовано, що існування відповідних діаспор знаходиться на грані зникнення.

Ключові слова: національна меншість, діаспора, ідентичність, нація, соціалізація, асиміляція.

А. М. Роговский

НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕНЬШИНСТВА В УКРАИНЕ: СУЩЕСТВОВАНИЕ «НА ГРАНИ»

В статье рассматривается проблема существования национальных меньшинств в Украине в современный исторический период. Проанализированы политические обстоятельства, объективные и субъективные причины феномена уменьшения национальных меньшинств на примере трагической судьбы евреев, поляков, немцев, которые вынуждены делать трудный экзистенциальный выбор между национальной идентичностью и социализацией. Обосновано, что существование данных диаспор находится на грани исчезновения.

Ключевые слова: национальное меньшинство, диаспора, идентичность, нация, социализация, ассимиляция.

O. M. Rogovskiy

NATIONAL MINORITIES IN UKRAINE: EXISTENCE «ON THE VERGE»

The article deals with the problem of the existing national minorities in Ukraine in the contemporary historical period. The political conditions, objective and subjective causes of phenomenon a decreasing of the national minority analyzed by the example tragic fate of a Jews, Poles, Germans, who forced make a hard existential choice between a national identity and socialization. It is proved that existing of national minority be on verge of disappearance.

Key words: national minority, diaspora, identity, nation. socialization, assimilation.

Постановка проблеми. Останнім часом у контексті бурхливих подій в Україні спостерігається зростання інтересу не тільки до її політичного життя, але й до її історії і культури. З'ясовується, що нас та наші проблеми

сприймають інакше, ніж ми самі. Зокрема, щодо досліджень стану національних меншин, які, як правило є однобічно-позитивними, тобто, більшість авторів зображає фактичне зникнення національних меншин як об'єктивно-закономірний процес, західні дослідники (Т. Snyder, К. Brown), навпаки, бачать в цьому трагедію народів, що стали жертвою не тільки репресивної машини держави, але й її асиміляційної політики щодо формування єдиної політичної нації. Зрозуміло, що це явище всесвітнє і пов'язано з процесами урбанізації, (пост)індустріалізації, формуванням універсально-безособової культури великого Міста, однак, цей процес залежить також від політики і відповідальності національних держав.

Аналіз актуальних досліджень. Для розуміння цього явища треба вміти бачити за статистичними, кількісними даними трагедії доль людей, які не тільки були жертвами режиму, боролися за виживання, але й намагалися брати активну участь у процесі, який з самого початку був чужим і небезпечним. Треба вміти бачити трагедію зникнення своєрідних національних, регіональних культур, втрата яких, також збіднює, нівелює й світову культуру. Саме у такому контексті розглядають ці проблеми К. Браун, О. Калакура, І. Миронова, Т. Снайдер та інші

Метою статті є дослідження феномену і причин зменшення і фактичного зникнення певних національних меншин в Україні протягом ХХ–ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи демографічну статистику змінення національного складу населення необхідно звернути увагу на наступні закономірності:

1) зменшення національних меншин і зростання чисельності так званих «титкульних націй»;

2) значні розбіжності у темпах зменшення чисельності різних народів, («малих») націй, в залежності від ступені їх участі в політичному житті суспільства разом із загальним характером доби в різні періоди історичного розвитку.

Ці закономірності можна проілюструвати наступними даними: протягом XX ст. чисельність євреїв зменшилась з 2, 6 млн. (за певними даними 2,3 млн.) на кінець XIX ст. до 2,5 млн. в 1926 р. і 103 тис. в 2001 р.; поляків – з 1,2 млн. (з Західної Україною 1,9 млн.) з початку зросла до 2,2 млн. в 1926 р., а потім зменшилась до 144 тис. в 2001 р.; відповідно, німців – з від 616 тис. до 624 тис. (1926 р.) і до 33 тис. в 2001 р. [5, с. 109]. Для порівняння, кількість росіян за цей період збільшилась з 2,6 млн. до 11 млн. в 1989 р. та 8,3 млн. в 2001 (данні можливо занижені). Також збільшилась і чисельність українців, незважаючи на всі соціальні катаклізми: від 21 млн. до 37 млн. в 2001 р. [3, с. 52–85].

Звертає на себе увагу катастрофічний стан саме колишніх домінуючих, або значних націй (поляки, євреї), який не можна пояснити тільки війнами. Також характерно, що кількість етнічних поляків як і росіян почала різко зменшуватися саме з 1940 і з 1991 років, коли вони перестали бути титульними націями в Україні. Тобто, усі потрясіння минулого століття «вдарили» переважно по чисельності національних меншин, в той час як титульні нації збільшували власну чисельність. Вражаючим фактом є також те, що втрати від війни між імперіями (перша світова війна) не йдуть ні в яке порівняння із жертвами війни тоталітарних режимів і репресій, оскільки перша була за характером переважно інтернаціональною і частково прагматичною (економічні інтереси), а друга – ідеологічною і національно-орієнтованою, що мало катастрофічні наслідки саме для національних меншин. Це особливо помітно на прикладі трьох вищезгаданих націй. Так, наприклад, поляки були третьою за чисельністю нацією в Україні (після росіян і євреїв), а в сучасний період складають лише 0,3 відсотка населення і займають тільки дев'яте місце (після болгар, угорців, румун, молдаван). Це існування на межі зникнення цілого народу потребує уваги, усвідомлення і прийняття відповідних заходів.

У цілому, об'єктивні процеси урбанізації, індустріалізації в умовах тоталітаризму набували рис деформації, руйнації і означали на практиці

денаціоналізацію, перетворення націй, етносів в єдину соціальну масу народу, що призвело до великих жертв, перш за все, від представників національних меншин. Боротьба Влади з так званими «класовими, ідеологічними ворогами» була національно спрямованою, оскільки значну частину їх склали представники таких «неблагонадійних» націй, як поляки, німці і євреї.

Насправді, гасло класової боротьби і офіційного інтернаціоналізму були лише «ширмою» для боротьби з невгодними націями, у представників яких було, за даними американського дослідника Т. Снайдера, у двадцять раз більше шансів бути заарештованими, ніж у решти населення [4]. Причому, перший і основний удар був нанесений по польській діаспорі, представники якої склали 20% заарештованих при 1,5% населення України, що майже в два рази перевищує кількість арештованих німців (10% при 1,4% населення). Йдеться про національно-російський поворот, а по суті про фашизацію політики СРСР, в результаті якого було розстріляно 247 тис. тільки за національною ознакою, що складає понад 40% від загальної кількості жертв (682 тис.) [4, с. 56–92]. Однак, є засади вважати, що для України, частка жертв етнічних чисток була значно більше від загальної кількості розстріляних (123 тис.), оскільки лише по «справі» боротьби з неіснуючими польською, а потім українською військовими організаціями (ПОВ і УВО) було репресовано понад 50 тис. Після цього на поляків, яки пережили голодомор, обрушуються дві хвилі депортацій: в 1936 – 37 рр. (104 тис.) і в 1940 – 41 рр. на теренах Західної України, Білорусії та Литви (за різними даними 380 – 500 тис. [3; 5].

У подальшому ця невизнана боротьба проти національних меншин охоплює як так звані «титульні нації», так і інші національні меншини (українців, німців, кримських татар, народів північного Кавказу); і кількість депортованих переважно до Казахстану і Сибіру досягає 3,2 – 3,4 млн. [3, с. 38–120]. Позбавляючи ці народи традиційних місць проживання та видів діяльності, разом із засобами праці і життя в цілому, влада намагалася

позбавити їх національного коріння і пам'яті, перетворити їх на натовп маргіналів, людей без постійного місця проживання.

Не випадково американський дослідник К. Браун визначає стан національних меншин України як «по рласе», оскільки із маргінального стану у прикордонних районах Західної України (польською мовою «kresy») вони були депортовані на Схід і виявилися людьми, народом без визначеного місця проживання, так би мовити політичними «безхатько» [7]. Це не відноситься до не депортованих народів (греків, болгар, румун та ін.), які збільшили власну чисельність і частково зайняли місце депортованих (поляків, німців, кримських татар, євреїв). З іншого боку, завдяки депортації представники певних етнічних груп (німці, поляки та ін.) були позбавлені жахів окупації і участі у воєнних діях. Щодо євреїв, які були депортовані в межах України в ході невдалого експерименту по їх «аграризації», в результаті якого вони лише поповнювали населення міст Східної України, і тому не змогли уникнути Голокосту.

Репресивні заходи проти народів звичайно характеризують патологічність влади, яка сама знаходилась в стані постійної надзвичайності і «осадженої кріпості». Об'єктивними причинами цього стану були фашистська загроза, страх зближення Германії з «буржуазно-націоналістичною» Польщею та західними державами. У цих умовах польська і німецька діаспори стали заручницями тодішньої Влади і авторитарної політики національних держав, і вони відчули на собі усі наслідки негативних відносин СРСР (Росії) з її сусідами, який бачив в цих народах чужий елемент і п'яту колону. Звідси, реанімація клейма «неблагонадійності», яке, зокрема, для поляків з'явилося ще в ХІХ ст. у зв'язку з двома національно-визвольними повстаннями. Насправді, польська діаспора була найбільш опозиційною до влади, тому це клеймо мало зворотній ліберально-демократичний бік, на відміну від аналогічного клейма у німців. Зіткнення ліберальної і імперської традицій стало першопричиною трагічної долі польської, єврейської та інших діаспор, які були не тільки

жертвами, але й активними носіями демократичних ідей в особах власних кращих представників.

Розглянемо це на прикладі польської діаспори, яка у 20-х р. ХХ поступалася іншим діаспорам за кількістю національних районів, шкіл, клубів, оскільки мала «дурну» репутацію для влади. На жаль, ця радянська традиція нехтування владою національних потреб різних етнічних груп населення продовжується і в сучасних умовах [2, с. 57]. Це знаходить підтвердження в сільському господарстві: національні райони дають самі низькі показники колективізації (євреї – 38%, німці – 32%, а поляки – 17%). По суті, польський національний район, а пізніше весь західноукраїнський регіон (13%) неофіційно заявили про неприйняття ідеї колективізації, але при цьому виконував плани по поставкам продукції. У цієї опозиційності до влади, яка нав'язувала ідеологію «общинного» колективізму, виявилася близькість західноукраїнської і польської ментальності, в яких переважає дух свободи, здорового індивідуалізму, прагматизму. Вони також зберігали вірність релігійним, культурним традиціям і не сприймали ні в якому вигляді ідей атеїзму і інтернаціоналізму. Однак, асиміляція національних меншин все ж таки відбувалась під тиском обставин, потреб виживання, їх представники швидко поповнювали населення міст, освоювали державну мову щоб отримати якісну роботу або освіту. Розповсюдження ідеології інтернаціоналізму і атеїзму звичайно підривали засади національної ідентичності, яка могла існувати тільки на периферії суспільства і свідомості, тобто переважно на сімейно-побутовому рівні.

Проти опозиційних настроїв влада приймає низку заходів, перш за все, впроваджується система паспортів (1932), згідно з якою селяни знову як в середньовіччі прикріплювалися до землі і селища (сільради), їм заборонялося відправлятися в місто, інші райони і вільно пересуватися, що зіграло рокову роль підчас голодомору і призвело до численних жертв.

Масові депортації як частина репресивних заходів мала національну спрямованість. Підчас першої хвилі депортацій 1936–37 рр. (понад 100 тис.)

більшість складала поляки, але в другій хвилі 1941–42 (понад 1 млн.) до них вже були долучені українці, німці, євреї, які також вважалися «небезпечними і ворожими націями». Надалі, після захоплення території України депортації пересуваються на регіони Криму, Поволжя, Північного Кавказу, що досить ретельно освітлено в літературі [2; 3; 5]. Зрозуміло, що для авторитарної влади майже всі народи представляють загрозу, тому вона позбавляє депортованих (поляків, українців, німців) майже всіх прав, зокрема, права на освіту, окремі спеціальності, навіть права займати керівні посади. Залишалось тільки право працювати за мінімальну оплату і право на регулярне реєстрування у комендатурі, тобто, вони були під наглядом місцевої міліції, який був частково скасовано у 1956 році, а повністю – тільки на початку 60-х років. Фактично, це було повернення до практики заборон на професію, яка колись застосовувалась до євреїв.

Разом з тим, треба відмітити, що з причин цієї неблагонадійності поляків і німців не брали на фронт навіть добровольцями, що зберегло життя багатьом. Виключення складала польські громадяни Західної України, які разом з радянськими добровольцями сформували дві армії війська польського в складі центрального фронту під командуванням відомого маршала К. Рокосовського (колишнього репресованого) і брали участь в визволенні Польщі і Германії. Взагалі, багато представників депортованих народів стали відомими людьми, Героями Радянського Союзу і Героями Соціалістичної праці.

У надзвичайних умовах виживання, позбавлені власності і майже без засобів існування, представники різних етнічних груп виявляли кращі якості, але засоби адаптаційного існування були різними. Так, в Казахстані німці і східні народи намагалися жити компактно в окремих міських районах або селищах, що сприяло взаємодопомозі і збереженню власних традицій. Поляки і українці переважно виживали індивідуально за рахунок мобільності, адаптивності, прагнення професіоналізму. Вони розсіювалися по країні в пошуках роботи у великих містах, брали участь у будівництві

знакових для соціалістичної держави об'єктів з метою позбавлення від клейма «неблагонадійності», отримання освіти тощо. Навпаки, ті, хто залишалися в селищах (таких було удвічі менш, ніж в Україні) зберігали власну національну ідентичність і знання мови. В результаті зміни поколінь протягом 30–50 рр. відбувається зменшення чисельності цих діаспор (як наприклад, польської – удвічі) порівняно з іншими.

Молоде покоління, яке ставилося цілком лояльно до влади, не бажало приймати «спадщину» неблагонадійності, опозиційності і готове було заплатити національною ідентичністю за отримання усіх прав тодішнього громадянства. Це означає також, що фактична кількість поляків, українців була значно більше.

Деякі автори [1] звертають увагу на таку закономірність: перші 5 років серед спецпоселенців спостерігається перевищення смертності над народжуваністю, а в наступний час, навпаки, двохкратне перевищення народжуваності і збільшення чисельності, тобто, підвищена народжуваність в надзвичайних умовах – явище аналогічне механізму надкомпенсації. З урахуванням цього, загальна кількість, наприклад, поляків, або людей з польськими коріннями повинна складати біля 1–1,5 млн., а відповідно, євреїв – понад 2 млн. (незважаючи на репатріацію).

Незважаючи на високу адаптивність у певних національних діаспорах, на Сході залишалися настрої опозиційності і неприйняття авторитарного режиму. Так, серед поляків членів ВКП (КПРС) було значно менше, ніж у німців (2,8 тис.). Серед депортованих українців після 1945 р. (представники ОУН–УПА) таких практично не було. Але за кількістю комсомольців різниця вже майже не спостерігається: їх було на порядок більше у всіх діаспорах як представників іншого (молодого) покоління [1].

Таким чином, процес асиміляції національних меншин і поступового поглинання їх безособовим соціальним середовищем відбувався за об'єктивними причинами в надзвичайних, а потім нормальних обставинах і продовжується в сучасних частково демократичних умовах. Однак, слід

зауважити, що цей процес відбувається і за суб'єктивними причинами, коли людина самостійно обирає те, що для неї ближче, зрозуміло, мотивація може бути різною. У питанні вибору рідної мови виявляється стан, перспективи національних меншин. За цих умов спостерігається закономірність зростання частки людей, що обрали мову титульних націй. Так, українську мову як рідну обирають переважно поляки: від 44% (1926 р.) до 87% в сучасний період, а російську – традиційно обирають білоруси (73%), євреї (22%) та греки (17%). Зрозуміло, що цей вибір обумовлений потребами соціалізації, але він також сприяє денаціоналізації. Подібна ситуація спостерігається й в питанні вибору шлюбних партнерів (у контексті розгляду його як важливого показника адаптивної соціалізації). За виключенням білорусів, чехів, словаків, кількість яких була невелика, найбільший відсоток інтернаціональних шлюбів спостерігається знову ж таки у поляків (38% в довоєнну добу). У інших націй цей показник значно менше: росіяни (32%), німці (11%), а найнижчий у українців (3%) і євреїв (4%) (за даними на 1926 рік) [6, с. 93]. З часом ці показники по всіх етнічних групах зростали відповідно до завдань формування єдиного радянського народу. Зрозуміло, що показники змішаних шлюбів корелюються з показниками вибору рідної мови і свідчать про поступову асиміляцію й повільне зникнення з різних обставин певних національних меншин.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Існують різні групи причин зменшення і фактичного зникнення певних національних меншин в Україні протягом ХХ–ХХІ століття. Серед них домінує група об'єктивних чинників, що пов'язана з політичним режимом, який функціонував у період існування соціалістичної держави на території України.

У надзвичайних, несприятливих умовах представники різних національностей часто робили вимушений вибір з метою позбавлення себе від клейма «неблагонадійності» і здійснення повноцінної адаптації (отримання освіти, професії тощо). Члени суспільства (навіть молодого віку) намагалися позбавитися від пам'яті про травмуючі події шляхом повного

забуття минулого (разом з національними коріннями) і часткової втрати або змінювання ідентичності.

Найбільші показники асиміляції національних меншин (завдяки близькості їх мов і культур) спостерігаються серед слов'янських народів (поляків, українців, білорусів) Порівняно з ними, представники інших національних груп (євреї, німці, кримські татари та ін..) певною мірою зберігають власну ідентичність (частково завдяки репатріації).

Очевидно, що подальше повноцінне існування національних меншин в Україні залежить від ефективної, виваженої національної політики нашої держави, яка повинна розроблятися в контексті конструктивного аналізу як світового досвіду у галузі міжетнічних відносин, так й вітчизняних політико-етнічних практик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 30 – 60-х гг. / В.Н. Земсков. — М. : Наука, 2005. — 306 с.
2. Калакура О.Я. Поляки в этнополитических процессах на землях Украины в XX ст. / О.Я. Калакура. — К. : Знання України, 2007. — 507 с.
3. Миронова І.С. Національні меншини України / І.С. Міронова. — Одеса : ТОВ-ВІД, 2006. — 306 с.
4. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным /Тимоти Снайдер ; [пер. с англ Л. Зурнаджи].— К. : Дуліби, 2015. — 584 с.
5. Стеценко С.П. Демографічна статистика/ С.П. Стеценко. — К. : Вища школа, 2005. — 415 с.
6. Якубова Л. Повсякденне життя національних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Якубова. — К. : Інститут історії України, 2011. — 339 с.
7. Brown K. Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland / K. Brown. — Harvard : Harvard University Press, 2005. — 308 p.